E-Learning material prepared by Dr. Dhananjay Vasudeo Dwivedi, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Dr. Shyama Prasad Mukherjee University, Ranchi

नासदीयसूक्तम् (1 से 3 मन्त्र तक)

वेद- ऋग्वेद	मण्डल संख्या-१०	सूक्तसंख्या- १२९
ऋषि-परमेष्ठी प्रजापति	देवता- परमात्मा	छन्द-त्रिष्टुप्

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं

नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।

किमावरीवः कुह कस्य शर्म

न्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥१॥

पदपाठ– न। असत्। आसीत्। नो इति। सत्। आसीत्। तदानीम्। न। आसीत्। रजः। नो इति। विऽओम। परः। यत्॥ किम्। आ। अवरीवरिति। कुह। कस्य शर्मन्। अम्। किम्। आसीत्। गहनम्। गभीरम्॥

सा०भा०-'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते। अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरूपाख्यं न आसीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः सम्भवति। तथा नो सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् आसीत् यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि सम्भवति। कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षण मनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः। तर्ह्यात्मनोऽप्य निर्वाच्यत्वप्रसङ्गः अथोच्येत। न आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति। एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्। अथ व्यवहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह नासीद्रज इत्यादि। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु०) ४.१९) इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम्। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते।

परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः। परः व्योम्नः परस्तादुपरिंदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं क्रमेण निषेधयति। किमावरीवरिति। किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीवः। अत्यन्तमावृणु यात्। आवार्याभावात् तदावरकमपि नासीदित्यर्थः। वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्। यद्वा। किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। अब्रियमाण वत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः। किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। 'कु तिहीः' (पा०सू० ७.२.१०४) इति प्रकृतः क्वादेशः। कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न सम्भवतीत्या वरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति। किंशब्दादुत्तरस्य ङशः 'सावेकाचः०' इति प्राप्तस्योदात्त त्वस्य 'न गोश्वन्साववर्ण०' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुक्०' इति शर्मणः सप्तम्या लुक्। यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथापि "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्" (तै०सं० ७.१.५.१) इति श्रुत्वा कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत। त प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति। गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् अम्भः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया।।

अन्वय- तादानीं न असत् आसीत् नो सत् आसीत्। न रजः, नो व्योम यत् परः (अस्ति)। कुह कस्य शर्मन् किम् आ अवरीवः, किं गहनं गभीरम् अम्भः आसीत्।

पदार्थ- तदानीम्= उस समय, न= नहीं, असत्= असत् (नामरूपादि रहित अवस्था), आसीत्= था, नो= नहीं, सत्= सत् (नामरूपात्मक अवस्था), आसीत्= था, न= नहीं, रजः= लोक, नो= नहीं, व्योम= आकाश, यत्= जो, परः= ऊपर है, कुह= कहाँ, कस्य= किसकी, शर्मन्= सुरक्षा में, किम्= कौन,

कितने, आ अवरीवः= चारों ओर से आवृत्त किया था, किम्= क्या, गहनम्= अपार, गभीरम्= गहरा, अम्भः= जल था।

अनुवाद- **उस समय (प्रलयकाल में) (मूलकारण) असत् (नामरूपादिरहित अवस्था) नहीं था (और) न ही सत् (नामरूपात्मक अवस्था) था, न (कोई) लोक (था) (और) न ही आकाश (था) जो ऊपर (द्युलोक इत्यादि है वह भी नहीं था) कहाँ (और) किसकी सुरक्षा में किसने चारों ओर से आवृत्त किया था। क्या (उस समय) अपार गहरा जल था?**

व्याकरण-

१.नो- न+उ ओकर प्रगृह्य है।

२. अवरीवः- √वृ + लङ्, प्रथमपुरुष एकवचन

३. कुह- किम् + ह

४. शर्मन्- शर्मन् का सप्तमी एकवचन, वैदिकरूप; लौकिक संस्कृत में शर्मणि रूप बनता है।

डॉ0 धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि

न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।

आनीदवातं स्वधया तदेकं

तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास॥२॥

पदपाठ– न। मृत्युः। आसीत्। अमृतम्। न। तर्हि। न। रात्र्यो। अह्नः। आसीत्। प्रऽकेतः॥ आनीत्। अवातम्। स्वधया। तत्। एकम्। तस्मात्। ह। अन्यत्। न। परः। किम्। चन।

सा०भा०- ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह न मृत्युरासीत् इति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनावस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह। अमृतं न तर्हि इति। तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदीपभुक्तमासीत् भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि सञ्जिहीर्षा जायते। तथैव स सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं व्यदिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते- 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। पुर्यस्योपसेनं क इत्था वेद यत्र सः' (क०उ०२.२५) इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति। रात्र्याः अह्नः च प्रकेतः प्रज्ञानं न आसीत्। हेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानीं तननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदनृत्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् नीत् प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। 'अप्राणी ह्यमनाः शुद्धः' इति तस्य प्राणसम्बन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्य त्रधात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसम्बन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्ता लक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र विधानम्। तत्राप्यनेन

कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्ति गुणप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह सम्बन्धासम्भवात् साङ्ख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति। कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह स्वधया इति। स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया। तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा०सू० २.३.१९) इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना' (पा०सू० १.२.६५) इति निपातनाल्लिङ्गात्। अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते। यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह सम्बन्धो न सम्भवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव सम्बन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम्। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापना तर्हि तस्य अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। मैवम् अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः यत्त्वं च प्रतिपादितम्। ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्रजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति। तस्माद्ध तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः अन्यत् किं चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् न आस न बभूव। 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः। ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः। असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति। परः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः।।

अन्वय- मृत्युः न आसीत्, न अमृतं, रात्र्याः अह्नः प्रकेतः न आसीत्, तत् एकः अवातम् स्वधया आनीत्। तस्मात् परः अन्यत् किञ्चन न आस।

पदार्थ- मृत्युः= मृत्यु, न= नहीं, आसीत्= थी, न अमृतम्= न अमृतत्व (था), रात्र्याः= रात्रि का, अह्नः= दिन का, प्रकेतः= चिह्न, भेदात्मक ज्ञान, न= नहीं, आसीत्= था, तत्= वह, एकः= एक, अकेला,

अद्वितीय, अवातम्= वायुरहित, वायु के विना, स्वधया= अपनी इच्छाशक्ति से, आनीत्= श्वास ले रहा था। तस्मात्= उससे, परः= बढ़कर, अन्यत्= दूसरा, किञ्चन= कुछ भी, न= नहीं, आस= था।

अनुवाद– **(उस समय) मृत्यु नहीं थी, न अमृतत्व (था), रात्रि (और) दिन का चिह्न (भेदात्मक ज्ञान भी) नहीं था। वह एक (अकेला) वायु के विना अपनी इच्छाशक्ति से श्वाँस ले रहा था, उससे बढ़कर दूसरा कुछ भी नहीं था।**

व्याकरण-

१. आनीत्- √अन् + लङ् प्रथमपुरुष एकवचन।

२. स्वधया- स्वधा + तृतीया एकवचन।

३. आस √अस् + लिट् प्रथमपुरुष एकवचन।

डा० धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑-

ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम्।

तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒ यदासी-

त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैक॑म्॥३॥

पदपाठ- तमः॑। आ॒सी॒त्। तम॑सा। गूळ्हम्। अग्रे॑। अ॒प्र॒ऽके॒तम्। स॒लि॒लम्। सर्व॑म्।आः॒। इ॒दम्।। तु॒च्छ्येन॑। आ॒भु। अपिऽहितम्। यत्। आसी॑त्। तप॑सः। तत्। म॒हि॒ना। अ॑जा॒य॒त॒। एक॑म्॥

सा०भा०- ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म। जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियाया प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते। कथं तस्य जन्म। अत आह तमसा गूळ्हमग्रे इति। अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गूळ्हम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात् तस्मात्तमसो कामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणवस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः। अनु कारणे तमपि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं 'नासीद्रज इत्यादिनिषेधः'। तत्राह तम आसीत् इति । तमो भावरूपज्ञानं मूलकारणम्। तद्रूपता तदात्मनाम्। यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं कर्तृआवार्यत्वाज्जगत्कर्म कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम्। तत्राह अप्रकेतमिति। अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम्। अयमर्थः। यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम्। अत एव मनुना स्मर्यते 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमनिनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १.५) इति। कुतो वा न प्रज्ञायते। तत्राह। सलिलम्।। 'षल गतौ'। औणादिक इलच्। इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन सङ्गतमविभागापन्नम् आः आसीत्। अस्तेलङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा० सू० ८.२.७३) इति पर्युदासाद्दकाराभावः। यद्वा

सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसावि भागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः। ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसम्भव इत्यत आह तुच्छयेन इति। आ समन्ताद्भवतीति आभु तुच्छयेन। छान्दसो यकारोपजनः। तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन अपिहितं छादितम् आसीत्। दधातेः कर्मणि निष्ठा। दधातेर्हि। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। एवम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः पर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येन अजायत उत्पन्नम्। तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु०उ० १.१.९) इति॥

अन्वय– अग्रे तमसा गूळ्हं तमः आसीत्, इदं सर्वम् अप्रकेतं सलिलम् आः।। यत् तुच्छयेन अपिहितम् आभु आसीत् तत् एकम् तपसः महिना अजायत्।

पदार्थ– अग्रे= (सृष्टि से) पहले, तमसा= अन्धकार से, गूळ्हं= ढका हुआ, आच्छादित, तमः= अन्धकार, आसीत्= था, इदं=यह, सर्वम्= सम्पूर्ण, अप्रकेतम्= चिह्नरहित, भेदात्मकज्ञानरहित, सलिलम्= जल, आः=था, यत्= जो, तुच्छयेन= (भावरूप) अज्ञान से, अपिहितम्= आवृत, आच्छादित, आभु= सर्वव्यापी, आसीत्= था, तत् = वह, एकम्= एक, अद्वितीय, तपसः=तपस्या की, महिना= महिमा से, अजायत्= उत्पन्न हुआ।

अनुवाद- **(सृष्टि से) पहले अन्धकार से आच्छादित (ढका हुआ) अन्धकार था। यह सम्पूर्ण (विश्व का कारणभूत) चिह्नरहित (भेदात्मकज्ञान-रहित) जल था (इससे भिन्न कोई चिह्न नहीं था) जो (भावरूप) अज्ञान से आवृत सर्वव्यापी था, वह एक (अद्वितीय) (अपनी) तपस्या की महिमा से उत्पन्न हुआ।**

व्याकरण-

१. गूळ्हम्- √गुह् + क्त। दो स्वरों के मध्य में ढकार का ळ्हकार
२. आः-√अस् + लङ् प्रथमपुरुष एकवचन
३. अपिहितम्– अपि + धा + क्त

४. अजायत्- √जन् लङ् + प्रथमपुरुष एकवचन

डॉ0 धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी